

Korfordulók krónikái, megtört virágkor

Szabó Gyula: A sátán labdáí

A teljes mű és fogadtatása

Szabó Gyula az 1945 után induló első erdélyi írónemzedék nagysága, többek között Sütő András, Kányádi Sándor, Székely János és Panek Zoltán nemzedék-társa. Homoródalmáson született 1930-ban, gimnáziumba Székelykeresztúron járt, Kolozsváron a Bolyai Tudományegyetemen szerez magyar szakos tanári diplomát 1954-ben, aztán három évig egy könyvkiadóban dolgozik, 1957-től (az 1989-től nevét Helikonra változtató) Utunk folyóirat szerkesztője 1992-es nyugdíjba vonulásáig. Szülőföldje, családja az egyik meghatározó témája. A paraszti eredet, munkakultúra hatását vagyok hajlamos érezni stílusa felelősségteljes komolyságában, néha nehézkességet súroló alaposságában, a monumentális életművet létrehozó alkotói módszerességben. Fő műve vagy legalábbis az egyik fő műve *A sátán labdáí* cím alatt összefogott ötkötetes regényfolyam. Ebben korabeli dokumentumok – levelek, memoárok, értekezések, versek – sűrű idézésével állítja az olvasó elé Erdély nagy romlását, azt a nyolc évet, amely II. Rákóczi György katasztrofális lengyelországi hadjáratától, 1657-től a helyreállítás utolsó nagy reményét jelentő Zrínyi Miklós haláláig (1664) zajlott le. Az első kötet 1978-ban a bukaresti Kriterion kiadóban jelent meg, majd évente jöttek a következők 1981-ig, a negyedik kötetig. Az ötödik, bár már húsz éve tulajdonképpen készen állt, jókora késéssel csak 2002-ben látott napvilágot.¹ Ennek előszavában ismerteti az író a késés okát. Lényegében kiadói és történelmi nehézségek akadályozták a megjelenést, a szigorodó diktatúra, amely már nem tűrt meg magyar történelmi tárgyú könyvet, majd a rendszerváltás utáni pénzügyi és egyéb nehézségek. Mintegy illusztrálva a szerzőnek az első kötetben tett kijelentését: „Könyvek sorsa: emberek, korok, országok sorsa” (95). A könyvek

STURM LÁSZLÓ (1967) irodalomtörténész. Szombathelyen egyetemi docens, valamint a *Kortárs* kritikai szerkesztője.

1 Szabó Gyula megírta *A sátán labdáí*ban bemutatott korszak előzményét négy kéziratkötetben, de nem tudta letisztázni, ezért lemondott a publikálásról. Filep Tamás Gusztávnak köszönöm, hogy fölhívta erre a figyelmem.

sorsa tehát maga felhívhatja a figyelmet a tragikus alaphelyzetre, hogy az erdélyi magyar történelem egyik legválságosabb idejéről az erdélyi magyar történelem egy újabb nagy válsága ad itt számot. (A román diktatúra hatására egyetlen apró „megalkuvás” utal a szövegben: az „oláh” előtag egy-két helységnevben „román”-ra cserélődött, például a második kötet négyszázkilencedik oldalán így lett Oláhláposból Románlápos.)

Ki ne tűnődött volna el, aki rátekingett valamelyest erre a korra, mi lett volna, ha Erdély megmarad Bethlen Gábertól és I. Rákóczi Györgytől örökölt viszonylagos jómódjában, hatalmi állásában? Ha a török alóli felszabadulás idején van egy erős Erdély, másként alakul a magyar történelem, alighanem. És arról szintén tűnődhetünk, ha életben marad Zrínyi, és megéri a felszabadító harcokat, mi lett volna. Ezek a remények estek kútba a regény által bemutatott időben, valami balladás sorsszerűséggel. A korabeli dokumentumok idézésével és szerzői kommentálásával megnyitja Szabó Gyula a lezárt korszakot és a történelmi mögé a köznapit, magánemberit is behozza, a megvalósult mellé pedig a lehetőséget. Így teszi izgalmassá a történelmileg jól tájékozott olvasó számára is az eseményeket.

Szükségszerűen merül föl a kétely, mit lehet egy ilyen művel kezdeni. Akik olvastuk, nagyjából egyetértünk abban, hogy remekmű. De még a 20. század végi, olvasásra nevelt közönség számára is gondot jelentett nekivágni ennek a szövegdzsungelnek, hát még a mai digitalizált közegnek. Nem csak a hatalmas terjedelem hökkent vissza (mind az öt kötet valamivel több, mint négyszáz oldal), hanem a nyelvi nehézség is (hozzá kell szokni a régi írások stílusához, kifejezéseikhez) – igaz, másrészt épp a régi kifejezésekben nyilvánuló nyelvi erő a mű egyik nagy vonzereje lehet –, ráadásul mindez általában ömlesztve, hosszú mondatokban, bekezdésekre néha csak oldalak múlva tagolódva árad felénk. Az írói kommentár pedig ki-kikap az idézetekből egy-egy szót és azt jelentéssé: motívummá, allegóriává, szimbólummá teszi. Ha lankad az olvasói figyelem, könnyen elveszíthetjük a motívumlánc kiindulópontját vagy egy-egy láncszemét (mellesleg a láncszemek sora is motívum a regényben).

A szakirodalomban szinte mindenki kiemeli a belekezdés és a végigolvasás útjában álló nehézségeket. Talán Takács Géza esszéje a legköltőibben, vallomásos erővel: „évről évre kézbe vettem, eddig mindig túl sok volt, túl hosszú volt [...] az első olvasás csak afféle kalandozás volt, lett, terepfelmérés, úgy látszik, most már azonban tudom, merre haladok, miféle vadon ez, készültem rá, bírok majd figyelni minden, az utat jelölő szóvirágra, minden elhullajtott szögyöngyre. Kiderült ugyanis, hogy akkor juthatok csak előre a történetben [...] ha mindent cipelek magammal, amit út közben lelek, minden ismerőst megőrzök ismerősként, be kell szállni a történetbe rendszeren [...] idézet meg idézet, némi szerzői toldalékkal, morfondírozással körítve, csakhogy ez a némi toldalék semmivel sem könnyebb szöveg, mint a korabeli, hiszen minden utalásával, de még a mondattanával is azokba kapaszkodik, és csak ritkán logikai konstrukciókkal, többnyire metaforikusokkal, olykor többszörös tekeréssel [...] Folyt tovább az olvasás,

naponként, oldalanként, gyötrően nehéz könyv, olykor egy-egy bekezdés is több oldal, fejezetek nincsenek, néha, lélegzetvétellekppen, de semmit le nem zárva, egy-egy szaggatott vonal jön, mint valami fűrészfog, történelmi harapásnyom, hogy aztán vég nélkül, végzettel zsúfolva fonódjanak tovább a szálak mielőbb, majd váratlanul jön egy fekete pont, akkor ott egy kis csend, nekifoháskodás adódik.”²

Műfajilag szintén zavarba hoz az írói vállalkozás. Számos mintát fogad magába, a hagyományost az akkor legújabbnak számítóval ötvözi. Az eredmény egyedisége ugyancsak közösnek mondható belátás a szakirodalomban: „Hazai magyar irodalmunkban egyetlen törekvés ez arra, hogy az idézet univerzalizáló-dása már-már posztmodern jegyként folyamregény alapanyaga legyen, s biztató az is, hogy a szerző a technikai újításkor is hű marad szemléletbeli önmagához: az egyén és közösség, közösség és kor viszonyának sorsához”³; „A sok külön hang azonban csak az utókori pódiumon, az utókori fülkagylóban válhat egybehangzó kóruddá, a rengeteg leírt szó csak a ‘kiváltságos’ utókor vállalkozásában sűrűsödhet összegező, szintézisbe értelmezett tudósítássá [...] amilyen hagyományos-történelmi az anyag, éppoly könnyen barátkozik olyan modern fogalmakkal, mint ‘montázs’, ‘kollázs’, ‘dokumentumregény’, jóllehet a tudósítás nem valami modern utókori lelemény, mert éppen nekik, eleinknek volt közkedvelt szavuk, sőt valósággal létszükségletük.”⁴ Görömbei András egyértelműen értékeli (még csak az első kötet ismeretében), miközben az életmű folyamatoságára is felhívja a figyelmet: „A *Függőleges veszedelmek* a magyar irodalomban műfajteremtő remekmű, a *Gólya szállt a csűrre* módszerének összetettebbé teremtése ‘történelmi tudósítás’ céljával.”⁵ Géher István egy rádióbeszélgetésben a magyar regényhagyomány gyökereiig vezeti vissza a művet, érzékeltetve a régi magyar irodalom lávaszerűen fortyogó és ki-kitörő megújító erejét a modernség mögött: „A *Sátán labdáinak* a műfaja nagyesszébe foglalt regényhalmaz. Ezt úgy értem, hogy az a halmaz, amit emlékiratokból, levelekből, dokumentumokból idéz, tulajdonképpen az erdélyi emlékiratírás kompendiuma, és amennyiben az erdélyi emlékirók a magyar regény később kifejlődő szövetének a szaporító-sejtjeit alkották meg, hát ilyen értelemben itt is egy egész regényhalmazt találunk: vissza-visszatérő alakokat és élettörténeteket, amelyekből nem egy, hanem sok-sok regényt lehetne írni.”⁶

2 Takács Géza: Rész az idő páncélján. Szabó Gyula történelmi tudósításairól. *Bárka*, 2011/1, 78, 81.

3 Kisgyörgy Réka: Tény és jelkép. Szabó Gyula írásművészetéről. *Korunk*, 1989/11–12, 830.

4 Filep Tamás Gusztáv: „Az ember sok mindent nem választhat meg az életben, [...] s mégis úgy kell viselje, mintha ő választotta volna”. Megjegyzések Szabó Gyula életművéről. *Bárka*, 2015/2, 70.

5 Görömbei András: Sokarcú történelem. Szabó Gyuláról – új könyvei ürügyén. In Görömbei András: „*Ki viszi át...?*” Bp., 1986, Szépirodalmi, 391.

6 Géher István – Varga Lajos Márton: Szabó Gyula vállalkozásáról. *Könyvvilág*, 1987/10, 6.

Ahhoz, hogy a dokumentumregény ne történelmi tudásunk pusztá illuztrációja legyen (bár ez sem érdektelen), élővé kell tennie a kort. Mit foglal magában a közhelyessé kopott élővé tétel? Hogy az író föl tudja nyitni a lehetőségeket, a megtörtént mellé odaállítja a korabeli tétet, választásokat: „ez a tudósítás mint műfaj a vállalkozás szándékából született – abból, hogy eleink sorsát valószínűsítő életként éljük meg, vállaljuk személyes élményünkkel, emlékünkké”;⁷ „Szabó Gyula arányt tartó érdeme éppen az, hogy sorsuk tudásával sem akar okosabbnak látszani náluk, és tanulságtól, untilig ismert végső kifejelettől már-már függetlenül, megidézett embereivel hihetővé, mi több, valószínűsítővé teszi a küzdelmeket, életeteket, s ezzel éppen azt a lehetőséget, hogy ‘másként is lehetett volna’, mint mi ‘előre’ tudjuk.”⁸

Az így élővé lett történelmi anyag kínálkozik egyrészt a tanulságkeresésre, másrészt hogy párhuzamokat keressünk benne a mindenkori jelennel. A párhuzamvonásra leginkább Takács Géza vállalkozik, az ő személyes esszéjével teszi ezt leginkább meggyőzővé. 2010–2011 fordulóján írhatta: „Ha az ország mai helyzetét kellene jellemezni, akkor a mai közérzetem szerint a szerencsétlen lengyel hadjárat után vagyunk, mikor olvasom, hiszen az a csillogó remény, hogy a viszonylag békésen kifutó, noha korántsem Bethlen Gábor-os kádári évek és a könnyű rendszerváltás után Magyarország sikerre volt ítélve, úgy tűnt, politikai elitje már majdnem nyugatias karakterű, szakmailag felkészült, világot járt és szabadságpárti, senki nem állt a magyar hódítás útjába, a nagyhatalmak jóindulattal nézték az ország kísérletét önmaga újjáteremtésére, európai helyfoglalására, aztán ebből egy gyászos vereség lett, a gögös felvonulásból teljes önelvesztés, lemaradást követő lemaradás Európáról. Magunk lettünk magunk tatáiraivá, törökévé. És magam is látom, érzem, ahogy rendetlen személyes birodalmamban prédál a restség, meggondolatlanság. [...] olyan, mint egy tankönyv, minden napra tanulság, minden napra lecke, hogy amit éltek valaha eleink, amiben botladoztak, az ide van ömlesztve a saját szőnyegemre, nekem is át kell keverednem rajta [...] jöttek volna az átkiabálások a két korszak között, hiszen Erdély nagy romlása töményen, évek alatt adta elő az országvesztés, önsorsrontás nemes, nemtelen tragédiáját, ma meg húsz éve folyik valami hasonló, elhúzva, elnyújtva, de mintha azonos leleménnyel és ambícióval.”⁹ Nyilván a megírás erdélyi korszaka is kínálja az analógiát Erdély egykori nagy romlásához. Láng Gusztáv eredetileg 1980-ban megjelent Szabó Gyula-kritikájában mint párhuzamot említi Kós Károly regényét és a két háború közti időt. Megállapításai kétségkívül átvihetőek a későbbi évtizedekre is: „a két világháború közötti nemzetiségi létforma velejárója a történelem perifériájára szorulás tudata,

7 Filep, i. m. 70.

8 Csiki László: Gyógyító lidércfény (Szabó Gyula: A sátán labdája). In Csiki László: *Idegen tollaim*. Bp., 1990, Szépirodalmi, 334.

9 Takács, i. m. 80–81.

a saját történelem alakítására való képtelenség”.¹⁰ Kielezett helyzetben ráadásul gyakran mosódik egybe egyéni és közösségi, illetve a lent és a fent világa: „Az események sodra [...] hirtelen vonalnyi közelségbe hozza a 'lent' és a 'fent' világot, amennyiben a népsorsot irányító történelem közvetlenül és egzisztenciálisan szól bele minden ember magánéletébe [...] Egymás közvetlen függvényévé válik az egyén és a közösség megmaradása; a magánemberi cselekvés is történelmi mértékkel méretik.”¹¹

A csapások tömény Erdélyre zúdulását két felől közelíti meg a regény. Egyszerre tűnik sorsszerűnek és racionálisan magyarázhatónak. A magyarázatkeresés természetesen az erdélyi fejedelem és a vezetők felelősségét firtatja. Az Apáczai-val való összeütközés adhat leginkább okot a regényben II. Rákóczi György zsarnokként láttatására (ez a témája a Szabó Gyula nemzedéktárs Paskándi egyik legismertebb drámájának, a *Tornyot választoknak*). Görömbei a zsarnoknak látott fejedelemre hárítja a felelősséget: „Egyetlen zsarnokká váló uralkodó végzetes kalandja történelmi igazságszolgáltatásként söpörte el magát a zsarnokot igen rövid idő alatt, de a felelőtlen hatalmi játék egy virágzó országot is pusztulásba döntött.”¹² Takács Géza is a fejedelem egyszemélyes felelősségét állítja előtérbe, aki „elveszejt az országot, mérhetetlen pusztulást szabadít rá. Pusztán hiúságból, gőgből, romlottságból, sértettségből.”¹³

Mások általánosabb, a sorsszerűséget jobban beengedő kulcsot kínálnak az események megközelítéséhez. Talán méltányosabbat is, hiszen a történelmi szakirodalmat tanulmányozva belátható, hogy egyáltalán nem tűnt a vállalkozás reménytelennek és értelmetlennek. A regény is kitér rá, maga a legtisztábban látó kortárs, Zrínyi Miklós se helytelenítette a lengyel hadjáratot. Úgy tűnik, a lengyelek ügyes csapdája volt szorult helyzetükben az erdélyi fejedelem trónra hívása, amit nem gondoltak komolyan. Ám ezt átlátni az adott helyzetben nehéz volt. Azzal sem vetettek számot az erdélyiek, hogy új nagyvezír van a törököknél, aki nem olyan megengedő, mint a korábbiak, és aki a török szokásoktól eltérően több hadszíntéren is hajlandó harcolni.¹⁴ Mindezt utólagos bölcsességgel be lehet látni, de a korban számos kedvező lehetőség is ugyanilyen valószínűnek tűnt. Igaz, Erdélyt virágzó kis országgá tette Bethlen Gábor és I. Rákóczi György, de – ahogy a tragikus események is megmutatták – állandó pengeélen táncolásra is kárhoztatta a két nagyhatalom közti helyzete. Ebből az állandó, bár évtizedek óta csak lappangó feszültségből kínált kiutat a lengyel korona megszerzése – Báthory István példája –, majd az egyesült erővel való ellenállás

10 Láng Gusztáv: A történelem eszményei és az eszmény történelme. In *Örökség és kötelék – Szabó Gyula emlékezete*. Szerk.: Lovétei László, Oláh Sándor. Csíkszereda, 2020, Pro-Print, 156.

11 Láng, i. m. 159.

12 Görömbei, i. m. 393.

13 Takács, i. m. 80.

14 A történelmi helyzetre nézve ld. például: Gebei Sándor: *II. Rákóczi György külpolitikája (1648–1657)*. Bp., 2004, Heraldika.

lehetősége. Ha II. Rákóczi György vállalkozása sikerül, ma talán az egyik legnagyobb személyisége a magyar történelemnek. Nem sikerült, dupla vagy semmi játéknak bizonyult a terve, ahol a semmi jött ki, többszörösen is. Súlyosabb a felelőssége, hogy a bukás után, a nyilvánvaló fenyegetések ellenére is ragaszkodott a fejedelemséghez. Ha visszavonul, elkerülhette volna az ország többszöri végigdúlását, saját korai halálát. Igaz, itt is megvolt a reménye, hogy Habsburg támogatással jóra fordulhat az áldozat, de nem számolt azzal, hogy Ausztria a béke fenntartásában és a magyarok kivéreztetésében volt inkább érdekelt, és nem egy olyan felszabadító háborúban, amelyben erős a magyar képviselő (mint a regény utolsó kötetében látjuk, Zrínyinek is ez lett a végzete, és ezzel Magyarországnak is). Mindezeket számításba véve árnyaltabb magyarázatot kínál például Baránszky-Jób László. Szerinte az események mozgatója: „Lényegében a történelmi küldetéstudat és a reálpolitika magyar, tragikus dilemmája.”¹⁵ Értelmezi Baránszky az öt kötetet (amikor megírta a tanulmányát, még csak négyet) végig kísérő két eszményien nagy személyiség jelenlétét. Az egymásba gubancolódott erővonalak kibogozására eszerint lett volna mód: „Szabó Gyula a felszín krónikásai mögött fölidézi a kor magyar történelmének utólag értelmet adó, jelentős, nagy árnyait, idézve lépten-nyomon Apáczait és Zrínyit. Ekként mintegy mélyperspektívát adva az egyébként értelmetlenül felszíni eseménysorozatnak. Az ő szellemük érvényesítése: műveltség és katonai fegyelem hiányzott a sors kikerüléséhez vagy megfékezéséhez. A mozaikszerű eseményhalmaz összefogásához az ő rendszerező szellemüknek az uralomra jutása szükségeltetett volna.”¹⁶

„Egy szervezett, önálló államalakulat átalakulása szétzüllött provinciává”¹⁷ okként vagy következményként hozza magával a vezetők kisszerűvé válását: „ugyanazok a személyiségek, akik I. vagy II. Rákóczi György idején még európai kaliberű politikusok voltak, ebben az átalakulási folyamatban maguk is átalakulnak, és helyi érdekű intrikákba bonyolódnak, vagyis előbb eltörpülnek, s aztán fokozatosan és – azt mondhatnánk – logikusan szorulnak a saját országukban és önmagukban kisebbségbe.”¹⁸ Csiki ugyanezt figyelmezteti: „elborzasztó jellemzője van ennek a harcokkal szétördelt korszaknak: a külső veszedelem egyre nagyobb, a vele szemben állók egyre ‘kisebkek’. A tökéletes kontraszelekció kórtani leírásának is minősíthetnénk ezeket a könyveket, ha... Ha nem lenne bennük ‘szabályt erősítő’ kivétel.”¹⁹ Hogy mennyire a helyzet alakítja az adott szereplehetőségeket, mutatja, hogy felfoghatjuk a szereplők – legalábbis a vezetők – összességét, mint egy jellem módosulásait: „egy személyiségfejlődés

15 Baránszky-Jób László: Történelmi tudósítás. In Baránszky-Jób László: *Teremtő értékelés*. Bp., 1984, Magvető, 349.

16 Baránszky-Jób, i. m. 354–355.

17 Géher, i. m. 6.

18 Uo.

19 Csiki, i. m. 340.

regényét olvassuk; annak ellenére, hogy a személyek változók. Mégis, mintha egymás alteregóiként szolgálnának egyetlen sorsot. És minél keményebb sorsot szab a soros végzet, annál lágyabbak a fejedelmek.”²⁰ Az új kor hőse az alkalmazkodó, így kerül újra és újra középpontba Teleki Mihály alakja: „választott 'hőse', Teleki Mihály a hasonulás megmentő igazságát tudja, bevallatlanul is; ezért ő a 'jövő embere', a szónak köznapi, megtartást és lebecsülést, de akár irigységet is hordozó értelmében. Sok fejedelem szolgája, de egy haza híveként s főleg egymást váltó feleségei ágybéli szolgálatában ő viszi tovább a család és a regény vérvonalát.”²¹

Minden értelmező óhatatlanul kitér a mű nyelvezetére, amelyet meghatároznak a 17. századbeli idézetek, azok ódon ereje, valamint a régies nyelvet finoman magukba fogadó szerzői kommentárok. A régi magyar nyelv darabosságában is lehengerlő érzékletessége, energiája átháramlik a régi magyarságra. A bűnöst kijelölő szemlélet is megtorpan: „a nyelv még Rákóczi Györgynél is elbizonytalanít, hogy majdnem a pártját fognám, mert annyira erős a sugárzása, a nyelvé, a hité, még kiforgatva, még bukással megbélyegezve, még ellene szurkolva is fejedelemnek ismerem el”.²² A többnyire más ízlésűt is meggyőzi: „Szemben, mondjuk, az amerikai dokumentumregény – ugyancsak tudósításból származó – célratörő, praktikus, tárgyyszerű keménységével, ez a stílus kanyargós, omlatag, erősen metaforikus. Erre a stílusra azt szoktuk mondani, hogy tősgyökeres. Ha kevésbé szeretjük, azt is mondhatjuk rá: virágos. Mármint díszes, csöppnyit patetikus és valamelyest önmagában gyönyörködő. Meg kell vallanom, hogy ez a stílus nekem nem minden példájában rokonszenves. Szabó Gyulánál azonban annyi öngyötréssel társul a gyönyörködés vagy a gyönyörűség, hogy a stílus a könyvvel együtt – ezt is meg kell vallanom – elfogadtatta magát velem.”²³ Az írótlás is együtt jellemzi a nyelviséget és a nyelvet használókat: „személyüknél gazdagabb nyelvük teszi, hogy az a kínzó érzésünk támad: vesztettünk velük valamit”.²⁴ A nyelv és az értékvilág jellemzésére, forrására szintén van igencsak megfontolandó rálátása: „szereplői a nyelvnek abban az embert kereső szakaszában élnek, mely tág képiségével mintha a természet egészébe kapcsolná vissza őket, a teremtés keserű gyökéren nőtt koronáit. [...] Talán egyszerűen arról van szó [...] hogy valaha közelebb éltek a természethez és ezért egymáshoz is. 'Kezdetlegességük' is a teremtő, élő természeté. Igaz, ma már 'csak' költőivé teszi a sóvárgón megszépítő messzeség. De ha létezik transzcendencia az irodalomban, úgy az az embernek szavaival a múltjához való visszakapcsolódása, az eredeti értelmek keresése.”²⁵ Ennek az értékvilágnak az

20 Csiki, i. m. 341.

21 Csiki, i. m. 350.

22 Takács, i. m. 80.

23 Géher, i. m. 6.

24 Csiki, i. m. 351.

25 Csiki, i. m. 351-352.

érvényességét, ezáltal feltámaszthatóságát bizonyítja a szerzői nyelv: „sokszor ő is megidézett elődei hangján beszél. Módjával bár, de hasonul. És hasonulva bizonyít: lehet(ett) így beszélni, élni.”²⁶ A hosszú mondatos, idézetet és szerzői szót gyakran ötvöző stílus világszemléletet közvetít: „Ez a vissza-visszakanyarodó, több irányban próbálkozó indázás, ez a szelíd nyelvi annexió tökéletesen egyezik a könyvek alternatívákat, lehetőségeket kereső, szellemeket megidéző szándékával, és a nyelv szintjén is az akkori élet megtalált teljességét sugallja.”²⁷

Am a regény nem csak a provinciává züllés, a megtörtetés története. Van egy vigaszt adó vonulata is. A nyelvi erőben is megmutatkozó és a Teleki-házaspárhoz hasonlóakban megtestesülő életerő és termékenység még a sorozatos pusztító csapások közepette is képes volt elkerülni a végső pusztulást, biztosította a továbbélést. Ahogy a szintén fiatalabb – és azóta szintén klasszikus nagysággá lett – másik író társ fogalmazta meg 1979-ben: „Mert hát mit üzen ez a Szabó Gyula ezzel a legutóbbi komor könyvével is nekünk s maradékainknak? Azt, hogy igazán jóvátehetetlen bajt azzal hozhatunk magunkra, ha túlbecsüljük erőinket s lehetőségeinket? Mit tép fel bennünk: azt, hogy elképzelhetetlen olyan szörnyűség, ami már eddig is meg nem történt velünk? De ugyanakkor azt is, hogy: Lám, mégis itt vagyunk.”²⁸ Igaz, ott rejlik a mézben az epe: vagyunk, de így, alászorulva. Ezt persze 1979 körül nem lehetett nyíltan kimondani.

I. kötet: Függőleges veszedelmek

Az egyes kötetek mind sűrű anyagot görgetnek, sok újra és újra fölbukkanó szereplővel, átívelő motívumokkal. Az idő persze halad, az események futnak tovább, így van egy alapvető, de meg-megtört kronologikus rend köztük. Géher István hívja föl a figyelmet egy másik rendre a kötetek között: „A romlás folyamata a négy kötetben valahogy úgy áll össze, hogy minden kötetben elpusztul egy nagy ember és elvész egy végvár.”²⁹ A *Függőleges veszedelmek*ben a Bethlen Gábor által kínna-keservvel megőrzött Jenő vára vesz el, és II. Rákóczi György hal meg.

A kötet elején Kemény Jánost, a lengyelországi sereg vezérét, majd Teleki Mihály anyjának fiához írt, Jenő várából keltezett levelét idézi a szerző, ezzel rögtön előre vetítve a „szerencsétlen” hadjárat és az elveszendő vár, valamint a jövődő kor emberének az árnyát. A könyv temetéssel és házassággal végződik, érzékeltetve pusztulás és továbbélés egymásmellettségét. A fejedelmet temetik, és Teleki Mihály házasodik. A sors ráadásul, úgy tűnik, a keletkezést

26 Csiki, i. m. 352.

27 Csiki, i. m. 353.

28 Szilágyi István: Szabó Gyula koordinátái. In Szilágyi István: *Távolodó jégtáblákon*. Bp., 2023, MMA Kiadó, 192.

29 Géher, i. m. 6.

és az elmúlást gyakran egybe csavarja, a pusztulás a megvalósulás lépcsője (és viszont). Teleki több veszteség után jut el addig a párjáig, aki neki sok gyereket szül: „nézte, hogy miután a halál minden más nagy 'akadályt' – Tolditól Zsófiáig – félredöntött, maradt ez az egy, amiben végre semmi akadály nincs” (428).³⁰

Minden kötet egy rövid szerzői bevezetésfélével kezdődik, ahol a megírásról, a múlt és jelen kapcsolatáról elmélkedik az elbeszélő. Itt az első bekezdés így hangzik: „Ma, 1973. november 26-án vágtam neki ennek a bizonytalan útnak, melynek a vége homályba vész. Annál homálytalanabb tisztasággal látszik már az elején a rengeteg szenvedés és pusztulás; annyira, hogy akár a saját létén is elcsodálkozhatik az ember: milyen kivételesen szerencsés véletleneken múlhatott – mondhatja –, hogy annyi véres pokolból mégis annyi életet tudott az anyaméh menteni s adni tovább, három évszázadon át odább-idébb!” (5). Már ez a két mondat számos útját nyitja meg az értelmezésnek (és ez a sűrűség általában jellemzője marad a részleteknek). Egyrészt rámutat a szerzőre, a feladatra, a szemléletére, amely maga is alakul. Ez maga egy önálló történet lehetne. Csiki László hívja föl erre is a figyelmet: „Szabó Gyula tárgyával, anyagával való viaskodásának, felimeréseinek, egy szemlélet és eszmény kialakulásának *valóban regénye ez.*”³¹ Másrészt kitér a történelmi regények egyik örök problémájára, jelen és múlt kapcsolatára. Itt nem tanulságkereső, hanem, mondhatnánk, ontológiai, lételméleti síkon. Harmadrészt röviden összegzi a későbbiekben sokrétű érzékletességgel bemutatott témát, pokoli szenvedés és mindenek ellenére való túlélés tapasztalatát. Megpendít (ha tetszik: negyedrészt) egy lehetséges szempontot, még inkább létérzést mindezzel a forgandósággal kapcsolatban: a véletlent. A szerzői bevezető két és fél oldalán halmozódnak a sors kiszámíthatatlanságára, az ember kiszolgáltatottságára utaló kifejezések. Ilyenek a „véletlen”, a „hiába”, a „kényszerű-karbatett kézzel”, a „tehetetlenség” (a „véletlen” mellett ez a leggyakoribb). Nyelvtani eszközök szintén ezt a megfosztottságot, feltételességet erősítik, például a harmadik fejezet élére emelt „ha” kötőszó, valamint a sok fosztóképzős alak (a már említett „tehetetlen” mellett: „ismeretlen”, „kifürkészhetetlen”). Ez a tehetetlenség egyszerre vonatkozik az utókorra, amely hiába próbálná eltéríteni az elődöket a katasztrófához vezető útról, és a történelem, a sors, a saját vétkeik hálójában vergődő mindenkori, de különösen a katasztrófában élő emberre.

Jelen és múlt kapcsolatát egy „véletlenszerű” egybecsengéssel is aláfesti az író. Az előszót lezáró szaggatott vonal után következő tulajdonképpeni tudósítás, mint említettem, özvegy Telekiné levelével indul. A megírás hónapja és napja megegyezik a regénykezdés hónapjával és napjával: „Anno 1656 die 26 novembris” (7). Aki nem figyelne az egyezésre, az még észbe kaphat, mert a rákövetkezően idézett levél is „ugyanitt, Borosjenőben s ugyanezen a napon” (8)

30 A zárójelben megadott oldalszámok az adott kötetre vonatkoznak. Ha más kötetből idézek, azt római számmal jelzem.

31 Csiki, i. m. 354.

íródik (szintén Teleki Mihályhoz). Hasonló egybecsengések hozzák majd létre az öt kötet gazdag motívumkészletét. Ott is, itt is nehezen eldönthető, hogy az ilyen egyezések véletlen- vagy sorsszerűek. Önkényesen kiragadott írói ötletek, a történelem masszájára ráerőltetett látszólagos irányjelzők, amelyek valójában esetlegesek, lényegtelenek? Vagy valami mély értelemnek, ha nem is a megragadásai, de érzékeltetői? Ugyan hajlunk rá, hihetünk benne, elvárjuk szinte, hogy sorsunknak, életünknek, történelmünknek legyenek belső összefüggései, de véglegesen nem tudjuk ezt igazolni, mindig ott marad a káosz, az értelmetlenség és kiszámíthatatlanság riadalma. Ezt a kettősséget hordozzák a szerző által kiemelt, a történelem hagyta szövegekből előttünk csinált, tehát önkényesnek ható, mégis az eseményekben meglepő következetességgel jelentkező, tehát tényleges összefüggésekre utaló motívumok. A tárgyalt kor emberei szintén figyelték ezekre. Közismert dátumos példa Keresztelő Szent János fejevételének augusztus végi napja, ami törökök, magyarok számára egyaránt a magyar-török hadakozás számunkra katasztrófális napja volt, ekkor veszett el Nándorfehérvár, a mohácsi csata, Buda és – már a regényidőben – Nagyvárad. A *Függőleges veszedelmek* szintén kiemeli ezt a dátumot (egyben megpendítve az apokalipszis témáját is): „29-k aug. szent János fejevétele napján esmét futamodás lőn, jöve hírül: hogy Balsaváránál az ellenség” (286); „a napok – Szent Bertalan, János fejevétele – ugyancsak olyanok, mint az ítélet napjai: még annak jegyzésére is volt mód, ahogy betört a villámló-dörgő történelem a veteményes- és szilvaskertbe, ahogy eljött a porta a Nagy Szabó Ferenc látogatására... Azt már más krónikák jegyezték, hogy azon a portán úgy hittek a fátumban, hogy éppen augusztus havát, de 'főképen utolját, sz. János napja táját és septembernek is eleit ők igen szerencsésnek tartanak, azért hogy Szulimán császár Nándorfehérvárat is azon sz. János napja táján vötte meg', s más 'kiváltképen való győzelmek' szintén ezen az időtájon szoktak lenni” (287–288).

Az elé kerülő szövegekből számos mozzanatot ragad föl az elbeszélő, és tesz vissza-visszatérően szimbolikussá, vagyis motívummá. Ilyen többek között a madár (a 164–169. oldal közötti rész töményen erre épül, de előbb és később is felbukkan), a hajótörés (például 169. oldal), a (törött) tányér (például 181. oldal), a cseresznyeevés („Véget ért egy korszak, amelynek az eleje az volt, hogy Nagy Szabó Pál a portán ette a diplomáciai cseresznyét – 'Jenőt nem ígértük volt oda akkor; de kétség, annak is ha maradása lehet é idővel vagy nem? Mikor Lippát megigírók a portán a vezérnek, egy tál cseresznyét küldte az uraknak örömben újságba... abban én is ettem’ – a vége pedig a podóliai cseresznye lett kinn, s a komlódús gyümölcsű szilvaskert dúlása benn. Addig volt jó az ország s Jenő állapota, míg csak a portán ették a gyümölcsöt, s nem vásárhelyi csűrös kertben” [290]. – a Lengyelországból menekülő, később tatár fogságba eső erdélyi seregnek fogyott el az élelme és táplálkozott napokig csupán cseresznyével). A szekér motívum azáltal válik kiemeltté, hogy – miután több szekér szerencsés és szerencsétlen útjaira számos alkalommal hívta föl a figyelmet a szerző (például Kemény János csatában nyert, és a tatár fogságba menet Moldvában elvesző

„fátumos jármű”-vére [127]) – ezzel végződik a kötet: „Modell értékű, névtelen jószág volt a tizenkét ökör is, mint jól elrendezett dolog, ami után könnyen gurul a példabeszédes taliga – ezzel a taligával kísérte Teleki a fejedelem hintószekerét, fehér koporsóját s holttestét ki Váradról, a fejedelem feldúlt fészekvidékének por és hamu útján” (428). A fészek szó pedig a madármotívumot hozza be, amelynek fő mondanivalója is a fészek köre épül. A fiatal Kemény János kapcsán merül föl például: „Egy esztendő múlva már sokkal többet fog tudni arról, hogy nem soká tart a vidám nyár, rakjatok fészket, mert a napok gonoszak” (164).

Visszakanyarodva a kötetkezdő dátumegyezéshez, az nem csak a motívumgyártás mechanizmusára vezet rá, hanem az eseményekben jelentkező némi-nemű ciklikusságra is. A hónapok rendje hagyományosan ezt a ciklikusságot érzékelteti. A regényben ehhez hasonló körköröség figyelhető meg a helyek, események, időpontok visszatérésében. „Mintha egy ’plánta’-évgyűrűn ment volna végig, úgy igyekezett vissza év végén abba a Gyaluba, ahonnan év elején indult” (237) – olvassuk például a fejedelem mozgásáról. A fejedelem végső útján holttestének Nagyecsedre vitelét is így mutatja be az író nem sokkal a regény vége előtt: „Visszaérkezett oda, ahonnan az előző év augusztus 20-án manifestumát kibocsátva elindult” (425). (Ez a körbeérés a következő kötetben sem marad említetlen: „koporsóba tették, s vitték Váradból Ecsedbe, onnan később tovább Sárospatakra, az ősi fészekbe – visszakerült a koporsóval oda, ahol közel négy évtizeddel azelőtt a bölcsőringással elkezdte a világi élet táncát”, II. 105.) Dátumoknak, helyeknek sorsszerű jelentőségük lesz, mint augusztus 29-ének. Csak azt nem lehet tudni, hogy ugyanazt hozzák-e (mint sokáig augusztus 29 környéke), vagy épp a szerencse kiszámíthatatlan forgandóságára tanítanak, mint a diadalmas szándéknak és a végső bukásnak egyaránt tanújául szolgáló Nagyecsed.

A ciklikusság azt látszik bizonyítani, hogy a sors véges számú lehetőséggel dolgozik. Így a lehetőségek beláthatóak. Ezért fogalmazhatja meg Zrínyi, idézheti Szabó Gyula: „Jó a históriákat olvasni, mert valami történt ez világon, mind meg van írva; soha immár oly dolog nem történhetik, hogy máskor oly dolog nem történt volna” (79). Zrínyi és őt idézve Szabó Gyula máshol is fontosnak tartja ezt a gondolatot kifejezni: „És ha nem egyebet is, legalább a könyvek olvasásából azt nyerheti az ember, hogy soha nem találhatja az embert ismétetlen szerencsétlenség, a kinek mását nem olvasta volna” (95).

A készlet vissza-visszatérő elemei adottak, kiismerhetőek, ha a konkrét kapcsolódásuk nem is, vagy nem teljesen: „a fátum mindenütt kapcsolja a dolgokat” (95). Hogy mit fűz fel a fátum egy-egy ember, közösség, hely, ország sorsfonalára, az a kérdés, és az, hogy ez mennyire befolyásolható. A véletlen, a tehetetlenség látszik uralkodni, már rögtön a regényfolyam legelejétől. Később aztán Zrínyi *Vitéz Hadnagy* című traktátusának kommentálását bevezetve a teljes kiszolgáltatottságot középkori, elavult nézetnek láttatja az író: „a középkor nem volt még olyan messze, hogy az ember ne érezte volna mindenben az isteni

gondviselés munkáját, s ennek megfelelően ne tudta volna a világ dolgainak azt a legegyszerűbb és legkönnyebb magyarázatát, hogy a földi halandó, a por-szem mindenben tehetetlenül alá van vetve az isteni akarat mindenható égi erejének. [...] Az egészet Zrínyi Miklós tudta a legjobban; költő volt, hadtudós, filozófus, politikus, s alig pár éve tusakodta át magát – a kor 'legfelelőbb' elméinek szintjén – a sors, a végzet, a szerencse, más szóval az emberi hatalom és az ember feletti hatalom viszonyának bűvös körszerűen 'tébolyító' tekervényein. Mindenki érezte, hogy nem olyan egyszerű a dolgok magyarázata, ahogy a középkori hit a gondviselés 'sült galambjaként' hátrahagyta, de a probléma keservesebb bogosával csak Zrínyi birkózott meg" (136–137). Zrínyi hosszan, különböző megközelítésekben, önmaga korábbi nézeteit is meg-megkérdőjelezve küszködik a fátum alakíthatóságának a kérdésével (ami egyébként a barokk korban általában kiemelt téma). Központi és legismertebb tétele a jelszava, a könyvben is sokszor idézett „Sors bona, nihil aliud (Jó szerencse, semmi más)”. Aki nem ismeri a Zrínyi adta magyarázatát, az könnyen épp az ellenkezőjére érti, miszerint mindent a sors, a szerencse irányít. Holott annyit jelent, hogy az ember nagyrészt ura lehet a sorsának, csak mindig van egy rész, ami kiszámíthatatlan – de ez a kisebb rész –, ehhez kéri Isten segítségét. A tartósan sikeres ember „szerencséje” mögött ez az aprómunkával kidolgozott tudás munkál. A szerző által motívumként felkapott Tejút „symbolum” (például: 141) azt magyarázza, hogy a kívülről csak a szerencsét látja, az önfejlés apró lépéseit nem. Újra Zrínyitől idézi: „Ez a via lactea, avagy tejesut, sok apró csillagoknak sűrűségéből vagyon; nem látom ugyan egyiket is magánosan és különben, de együtt mindnyájoknak fényességét láthatni. Szintén úgy a sok apró jószágos cselekedet nem látszik magánosan az emberben, de az ő szerencséjének a fényessége, aki ezekből származik, mindenek szemében tündöklék” (141). A Zrínyi-idézetek csak úgy kínálják a jelentés képeket, és az író sokat a saját szolgálatába is állít. Például a Tejúttal hasonló szerepben áll a lánc, a kis láncszemekből összefűződő sorsmegkötő kötelék. Ezt használja Szabó Gyula már akkor, amikor arról ír, hogy a „Sors bona, nihil aliud” csak az egyik gondolati csúcspont, a költő-hadvezér gondolatilag újabb és újabb lehetőségeket szintén mérlegre tesz: „De nem tud megnyugodni a Discursusbeli konklúzióban. Jól porciózta-e a sorstényező arányait az ember földi életének alakulásában? Kezdi előlről a tusakodást az Aphorismákban. De nem úgy előlről, hogy a Discursusok elejéről, hanem azok végéről: amit azok során szerzett, megtartja, sőt mintha azt is sokallná, amit a konklúzióban az isteni gondviselésnek visszaadott, mert már az első aforizmában visszaveszi az ember kovácsolta sors-láncot: 'Köss azért karikát karikához, és úgy leszen lánc'... Nem pusztá ismétlés, viszi is tovább a gondolatot; egyfelől itt már nem a maga-elbízásból lehet elveszni, hanem abból, ha az ember nem küzdi szakadatlanul a maga életláncát [...] másfelől itt már különböző fokozatai vannak a lánckarikázásnak”, 141–142). Végző soron mindenképp a sokoldalúan kiérlelt kiválóság, a „virtus” adhat esélyt Fortuna lábhoz kötésére. Szabó megint Zrínyit idézi: „Virtus a vitészség, virtus az állhatatosság, virtus

az okosság, egy szóval minden jót teszen az virtus’”, majd így folytatja: „Egy szóval megvan az ellen-‘symbolum’: a virtus! Ha az nincs, akkor van a semmi a szerencsén kívül” (147). (Igaz, az író ezután – egy újabb motívum, Sziszüphosz sziklájának behozásával – visszazuhanásként értékeli a „Sors boná”-hoz való visszatérést, ami szerintem vitatható: itt mintha maga is a jelige kontextust nem ismerő, fatalista értelmezését fogadná el – pedig hát ismeri a kontextust... Szabó kommentárjai hatalmas anyagot görgetnek, de néha felmerül, hogy nem bicsaklik-e meg kissé a logikájuk, de ha nem, akkor is vitathatóak. Azonban nehéz határozottan ítélni erről, mert oda-vissza utalásai olyan sokrétűek, hogy az olvasó elbizonytalanodik az ilyen kétesnek látott esetekben, nem az ő figyelme lankadt-e el, jól érti-e, mihez mi kapcsolódik.)

A sorsról való töprengés az emberi élet örök, a múltat és a jelent az egyik legnyilvánvalóbb módon összekötő kérdése. Ennek része a jövő megjósolhatósága, az előjelek meglátása. Itt is számos példával találkozhatunk, de mivel pro és kontra, ezért eligazodásra ezek sem adnak alkalmat. „A korbölcesség kordivatja volt mindenben óment, előjelet látni, s mindenből jövőt jósolni” (59–60). Számos, utólag a kortársak által jelnek értelmezett jelenséget említ meg az író, tűzvészről kőfalomláson, csodálatos természeti jelenségeken át a „legnagyobb jel”-ig, amikor a fejedelem Krakko főterén lováról leszállva „hanyattá esett”, „süvegében lévő aranytoll kettétörött” (97). Volt egy titokzatos jóslat is a korban, ami előre megadta a nagy csapás évét: „Kivételesen merész jóstehetség és jövőlátó próféta egyedül Újlaki Imre iskolamester volt, de annak is már rég elrágták a jóstehetségét a férgek, azzal együtt, hogy 1598-ban hat évtizedre előre meg tudta jósolni: *Ezer hatszát ötvenhétben, / Mikor, ember, jutsz ennyiben, / Rezzen világ minden részben, / mert a nagy év perczen ebben*” (59). Mások önkéntelenül, tudtukon kívül mondtak jósszavakat: „Nagy költséggel jár az lengyelországi udvar’ – írta volt Teleki Jánosné Jenőből még az erdélyi had indulásakor, de ő gondolta volna akkor legkevésbé, hogy mekkora prófeciát szólt” (293). A jelek mibenléte azonban kérdés marad: „Mennyi utólagos jóvendülés, mennyi baljóslatú ujjemelés, száma nélkül fellelt ok, vallatás, bűnbak és kárhoztatás, ha valami súlyos csapás sújt egy országot! Hova lettek volna mindezek, mi lett volna a magyarázata piaci tűznek és aládörgött kőkertnek, ha véletlenül szerencsésen esik a dolog? Kerestek s találtak volna-e annyi jó előjelt a diadalhoz, mint a vereséghez roszszat? S annyi dicsőített hőst, mint amennyi kárhoztatott bűnbakot?...” (65).

A 17. század (és minden kor) jel- és előjelkeresésének írói megfelelője az egybecsengéseknek, mondhatni, hajszolása, a folytonos motívumképzés. Ennek logikája szerint, ahol a szerző nem hívja föl a figyelmet rá, ott is érthetjük így az egybeeséseket. A kötet kezdetén többször említett november végi dátum érzékeltetheti az olvasónak, hogy az elmúlás korában járunk, az aktuális történelmi tél közeledik, mind a 17. századi eleinkre, mind a megírás kori erdélyi magyarságra. Annál inkább, mert az V. kötet, tehát a regényfolyam végén újra hangsúlyos lesz ez az időszak: Zrínyi halála itt a téma, aki 1664 novemberének második felében lett a vaddisznó áldozata. Így tér vissza a ciklus a regényben

is, válik bizonyos értelemben keretessé a szerkezet. A regényfolyam utolsó dátuma azonban karácsony, igaz, keserves karácsony. A két utoljára idézett dokumentum mindegyikében a születés ünnepe és a gyász együtt jelentkezik. Először egy naplót idéz az író: „December... 24. Indítottam Székelyhíd alá négyszáz lovast. És így végződött el az 1664-ik esztendő is sok nyomorúsággal és táborozással; mindazonáltal mégis láttatik ez elmúlt esztendő valamivel csendesebbnek az előtt elmúlt néhány esztendőknél” (V. 431). A legeslegutolsó idézet pedig a vasvári békében lebontásra ítélt székelyhídi vár kapitányától Telekinek írt levélből való: „Én, édes Sógor uram, csak búsulok mindezekon s ezenkívül még nyavalyás feleségem nagy karácson napján betegedvén, csak halálát várom minden nap” (V. 431).

A jelek kavargásából a történelmi tanulság látszik kiútnak. Hol határozottan, hol csak feltételesen mer fogalmazni az író: „Memória vagy história – az egyiknek jelen kell lennie múltbeli tanulságként, amikor a szem a jövő útjait keresi” (222–223); „ha vannak a históriának jövőt jelző jelei, ha valóban út a történet példa, akkor a történelem útján több és megbízhatóbb az ómen, mint a babona útjelzőjében” (225). A történelmi tanulságok a magánéletre szintén rávetülnek, hiszen sokszor állapítható meg, hogy „szőrén-szárán egyezett [...] a magán- és országsors” (238). Számos történelemből levont szabályszerűséget találhatunk a kötetben, részben az elbeszélő szavaival, nagyobb részben a kortársaktól idézve: „a veszedelem hozza a meghasonlást, a meghasonlás hozza a még nagyobb veszedelmet, s a még nagyobb veszedelem hozza a teljes meghasonlást” (228); „a nagyravágyók végzete szokott lenni: a másét akarják megszerezni, s végül a magukét sem tarthatják meg [...] De hasonló 'végzetesség' szokott lenni a szabadságháborúk végletességeiben is, mihelyt nem erőviszonyok latolgatása folyik, hanem egyszerűen a szabadságvágy buzog” (237); „Bethlen Gábor állampolitikai szinten vallotta: – a szerencsétlenség alkalom a tanulásra” (296); „A szerencse ajándokai, valamint a birodalmak, városok, elenyésznek. Megmarad, mi munka és szorgalom által lőn állandósítva” (296); „vereségek után kevésbé kegyesek szoktak lenni az uralkodók” (390); „ha Isten decretuma (= rendelete) Kegyelmetek és az szegény nemzet felől az, elveszszén, először elméjétől fosztattatik Kegyelmetek, s úgy nem értheti; úgy is szoktak országok, tartományok romlani” (413) stb. Épülnek szépen a tanulságok, hasznosak sokszor a vész elkerülésére, utólagos gyógyítgatására. De ha a vész kitör, úgy látszik, már semmi nem használ: „amikor meglátszik, hogy 'legnagyobb legény' a világon a török császár, s vereti éktelen rézdojbát: megszűnik história, memória, krónika” (287).

Van egy érdekes következménye az elbeszélés menetére, hogy a könyv a sorsfordító idők dokumentumaiból válogat. A történelmi események, megfontolások mellett még jelentős helyet kapnak és némi ellensúlyt képeznek a levelekben, naplókban megjelenő magánéleti mozzanatok, viszont szinte teljesen kiszorulnak a természet képei. Persze, a tudósításokban föltűnnek helyszínek, de csak jelzésszerűen, a megélhetés kérdéseit taglalva lovakról, egyéb jószágokról és

ellátásukról gyakorta esik szó. A nyelv képisége, tárgyiasága szintén elfedi némileg ezt a hiányt. Ám nem válik meghatározó tényezővé a természet. Így az állandóság, a harmónia, a szépség világa nem ellensúlyozza a baljóslatú eseményeket. Fölerősödik az apokalipszisszerűség. Annál feltűnőbb viszont, amikor mégis előtérbe kerül, részletessé válik a természetleírás. Ez szinte mindig a fenyegetően kaotikus közállapotok ellenvilága. A maga rövidségében a reménykedés röpké hangulatát színezi: „A lengyel királyi koronából Pandóra szelencéje lett, rászabadultak a bajok az országra, s fekszik a fejedelem a szamosújvári várban, s fekszik Szamosújvár a hegyek peremvonulatában, mint egy orvosságos szelence, s mindenki, a fejedelemtől az árva asszonyokig, ettől a szelencétől remél valamit. A búzakeresztes földeknek, mezőknek a külső képén, a sarjúkaszálásos réteken, domboldalakon nem látszik semmi, ami nem béke és nyugalom” (161–162) (az idézet egyben példát ad arra, miként elevenítik meg a végzettleges idők a máskor pusztá műveltséganyagnak tűnő mitológiai helyzeteket, és arra is, hogyan fűzi tovább az író egy-egy mozzanatot időlegesen fölkapva – itt a szelence képzetét – az elbeszélést, akár csak egy-egy mondatot). Nem sokkal az idézett rész után pedig Bethlen Miklós ifjúságának, az ifjúság gondtalanságának hangulatát festi alá egy jóval hosszabb, féloldalmi idilli természetleírás.

Ezek a részletek némileg az Íliász bizonyos részletező hasonlataira emlékeztetnek, amelyek az öldöklés világával szemben a vágyott béke szépségét villantották föl. Az eposzi jelleg nem idegen Szabó művétől, nem is csak a terjedelme miatt. Már a Géher Istvánt kérdező Varga Lajos Márton úgy fogalmaz: „regénynek, sőt eposziának nevezhetjük”.³² A harcleírások, a háborús körülmények között is megjelenő szerelmi szál szintén efelé gravitál. Vannak eposzi rangú hősei is, mindenekelőtt Zrínyi, de nem csak ő. Ahogy Lönnrot összegyűjtötte a finn nép között lappangó költészetet, összekapcsolta és némi kiegészítéssel látta el őket, létrehozva a *Kalevalát*, úgy talált Szabó Gyula a kéziratokban, régi nyomtatványokban, kevesek által olvasott forráskiadványokban lappangó értékekre, és szervezte őket némi kiegészítéssel egységbe.

Mind az öt kötetben a kallódó, veszendő szereplők vannak többségben, de mindegyikben fölbukkannak az eszményi, példamutató szereplők. Már az első kötetben kiemelt szerepet kapnak a legfontosabbak: Zrínyi, Apáczai és az emlékével még elevenen ható Bethlen Gábor. Alighanem Bethlen Miklóst is hozzájuk lehet sorolni, bár ő itt még tanulóidejét tölti, és majd később válik kiemelkedő, bár a körülmények ellenében keveset megvalósítani tudó államférfivá. Kemény János szintén közülük valónak tetszik sokáig. Nem is annyira sorszerűnek vélhető hadi kudarcai miatt nem vesszük be végül a szűk körbe, inkább a korábbi fejedelem, Barcsai Ákos meggyilkoltatása vet véget a csodálatnak.

A regényfolyam és az első kötet címe egyaránt talányos. Az első könyv mindkettőre ad támpontot, ha nem is egyértelmű magyarázatot, így végül meg-

32 Géher, 6.

maradnak szimbolikus többértelműségükben. Az előbbihez a következőket olvashatjuk: „a visszas Fátum, amely a sátán labdajaként pogányt gurít szerencséről szerencsére, győzelemről győzelemre” (151); „Valóban, mintha égbeliek és pokolbeliek, a keresztény Úr és a pogány Sátán küldöttjei labdázta volna sokszor a fejedelmi székekkel Medgyesen” (239). Egy játék, amelyben folyton veszít az egyik, egy játék, amelyben egy ország eszközzé, játékszerré válik – ilyesmit mondanak az idézetek. A kötet cím pedig a II. Rákóczi György levelében található szavakat variálja: „'minden utat elkövettünk leszakadó, függő romlásoknak eltávoztatására'” (421). (Barcsai is visszahangozza a szavait: „'Megvallom, ő is minden utat elkövetett reászakadóul függő romlásának eltávoztatására'”, 333). Az író már a szövegben játszani kezd a kifejezéssel: „'Míg függőben leszen állapotunk' – mondta Rákóczi az országnak adott biztosítólevelében, s ez volt az állapot legtalálhatóbb megfogalmazása, anélkül hogy a szószármaztatásnak arra a találó ómenjére gondolt volna akár ő, akár más, hogy ettől a függőben hagyástól válhatnak a veszedelmek az ország fölött meredeken aláfüggőkké, 'függőlegessékké'” (226).

(Folytatjuk)

A kutatás a Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézetének finanszírozásával és megbízásából készült.

Tolnay Imre: Installáció, 2016

